

Rafael HÜSEYNOV

Filologiya elmləri doktoru, professor

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü

E-mail: rafaelhuseyn@yahoo.com

Web-site: <http://rafaelhuseynov.com/>

NƏSİMİ POEZİYASINDA CAVABLI VƏ CAVABSIZ SUALLAR

Açar sözlər: şeir yaratma üslubu, klassik poetika, Sokrat qəlibi, hürufilik, bədii sual, Həsənoğlu, Fəzlullah Nəimi, “Növmnamə”, Nəsimi suallarında laylar

Keywords: permanent features, Socratic method, questions and answers, Fazlullah Naimi, Hurufism, Hasanoglu, Nasimi's verses, poetic figures, artistic questions

Ключевые слова: Метод Сократа, поиск истины, хуруфизм, художественный вопрос, безответные вопросы, Гасаноглу, Фазлуллах Наими, стихи с вопросами

Giriş

Fəlsəfi və bədii düşüncənin sərhədlərinin çox şəffaf olduğu klassik filologiyada sualların xüsusi yeri vardı və belə hesab edilirdi ki, fəlsəfənin mahiyyətini əldə edəcəyin cavablar şəbəkəsi deyil, ağıllı, dərin məntiqli, zəkani axtarışa səfərbər edən mahir sual quruculuğu – sual memarlığı təşkil edir [bax:12].

Məşhur “Fəlsəfəyə giriş” əsərində Artur Şopenhauer (1788–1860) hər insanı “fətrətən metafizik [17, s.11] adlandırırdı. İnsanın metafizikliyi isə ilk növbədə və başlıca olaraq onun dil açdığı andan etibarən suallar verməsində ifadə olunur. Daha çox sual vermək daha çox dərk etməyə çalışmaq deməkdir. Sualları qoyan böyük istedad və biliklər sahibidirsə, demək, o, qoyduğu suallar vasitəsilə həm də daha çox öyrətməyə can atır. Yaxşı sual doğurmaq həmişə cavab verməkdən daha çətindir. Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri İmadəddin Nəsimi (1369–1417) bir təfəkkür adamı və bədii söz ustası olaraq yaradıcılığı boyu suallara ayrıca diqqət etmiş, çoxlu suallar ortaya qoymuş, sanki bolluca cavablı və cavabsız sualları ilə oxucusunu daim fikir və duyğu məşqlərinə səfərbər etmişdir.

İmadəddin Nəsimi yaradıcılığını Azərbaycanda ilk tədqiq edənlərdən olmuş İsmayıl Hikmət (1889–1967) onu müstəsna söz ustası kimi qiymətləndirərək bütün başqa türkdilli şairlərdən üstün tutur, sənətkarlıq səviyyəsi baxımından tərəddüdsüz olaraq ən güclü sayırdı: “Türkcə yazan şairlərin ən qüdrətli, ən qüvvətli və ən sənətlisi, şübhə yox ki, Nəsimidir” [4, s.171]. Nəsimini bütün digər türkdilli şairlərin “ən sənətlisi”nə döndərən keyfiyyətlər sırasında onun bütün poeziyası boyu səpilmiş bədii suallarının diqqətəlayiq yeri var.

Azərbaycan klassik poeziyasında bədii suallar

Sualsız insan yoxdur və təbii ki, dili sualsız bircə Azərbaycan şairimiz də olmayıb. Amma klassik Azərbaycan ədəbiyyatı Nəsimidən çox sualları olan ayrı böyük şairimizi də tanımır.

Suallar Nəsiminin şeiryaratma üslubunun sabit özəlliklərindən, düşüncə tərzinin, özünüifadəsinin bariz cəhətlərindəndir.

Anadilli şeirimizin ən əski suallarının əks-sədası Dədə Qorqud oğuznamələrindən gəlir. “Gəlimli-gedimli, son ucu ölümlü dünya”nın hər üzünə bələd olan Qorqud Ata yaşayanlara, qalanlara alxışlarını söyləməzdən öncə ömrün etibarsızlığı, həyatın bitəriliyi qarşısında naçarlığın yorğun təsdiqi olan qəmli suallarını dilə gətirirdi:

**Hanı dediyim bəy ərənlər?
Dünya mənim deyənlər?
Əcəl aldı, yer gizlədi,
Fani dünya kimə qaldı? [6, s.265]**

Boy-boy adladığıca Qorqud Ata özü də, öydüyü igidlərlə gözəllər də suallar verirdi.

Yağıya qəzəbli, dostla məhrəm suallar, sevgiliyə sevdalı, ataya-anaya sayğılı, nəvazişli, ərqli suallar.

Və elə soylamalar da vardı ki, hər misrası suallı idi.

İstər Qamğan oğlu xan Bayandırın məclisindən qanıqara qayıdan Dirsə xanın xatununa söylədiyi giley-güzarlı bu şeir ola:

**Xan qızı, yerimdən durummu?
Yaxandan-boğazından tutummu?
Qaba dizimin altına salımmı?
Böyük, iti, polad qılıncımı əlimə alımmı?
Öz gövdəndən başını kəsimmı?
Can şirinliyini sənə bildirimmı?
Alca qanını yer üzünə tökümmü? [6, 240]**

Ya Baybörə oğlu Bamsı Beyrəyin göbəkkəsmə deyiklisi, nişanlısı Baybican qızı Banuçiçəyə illər ayrılığından sonrakı ilk görüşündə dəli ozan qiyafəsinə girib söylədiyi eyhamlı suallar sıralanmış bu şeir ola:

**Beyrək gedəli Bam-bam təpə başına çıxdınmı, qız?
Boylanıb dörd yanına baxdınmı, qız?
Qarğı kimi qara saçın yoldunmu, qız?
Qara gözdən acı yaş tökdünmü, qız?
Payız alması kimi al yanağın yırtdınmı, qız? [6, s.85]**

İstərsə də ısıqlı dünyaya açılan yeganə pəncərəsi, tək gözü Aruz oğlu Basatın süngüsü ilə çıxarılandan sonra ağı başına gələn, vicdanaoxşar hissləri tərpənən, peşman-peşman köhnə bəd əməllərini yada salan Təpəgözün mağmun suallarının hıçqırtıları gələn bu ağı-şeir ola:

**Ağ saqqallı qocaları çox ağlatmışam,
Ağ saqqalı, qarğıışı tutdu olmaya, gözü, səni?
Ağ birçəkli qarıları çox ağlatmışam,
Göz yaşları tutdu olmaya, gözü, səni?
Bıg yeri qaralmış igidləri çox yemişəm,**

**İgidliklərinin ahı tutdu olmaya, gözüm, səni?
Əlciyəzi xınalı qızcıgazları çox yemişəm,
Qarğışları tutdu olmaya, gözüm, səni? [6, s.146]**

İnsanlarımızın ilk təmas anındanca, hal-əhval tutmaqla, “nə var-nə yox”la başlanan sual verib, cavab almaq şəkəri, təbii ki, fikir və duyğu həyatımızın aynası olan şeirimizin də canına hopmaya bilməzdi.

Ana kitabımızdan gələn sualları qatarlamaq vərdişi ərəb və farsdilli şairlərimizə də xas idi, İzzəddin Həsənoğludan (XIII əsr) üzü bu yana əksər türkdilli söz ustalarımızda da (uzun zaman anadilli şeirimizin Adəminin yeganə yadigarı saydığımız hər beyti qoşa suallı, qoşa cavablı qəzəli ki hər azərbaycanlıya bəllidir:

***Apardı könlümü bir xoş, qəmərüz canfəza dilbər,
Nə dilbər? Dilbər-i şahid. Nə şahid? Şahid-i sərvər.
...Həsənoğlu sənə gərçi duaçidir, vali sadıq,
Nə sadıq? Sadıq-i bəndə. Nə bəndə? Bəndə-yi çakər [1, s.24-25].***

Müqəddəs Kitab – “Əhd-i cədid” “Başlangıçda söz vardı” [10, s.311] dediyi sayaq, biz də “Şeirimizin başlangıcında sual vardı” söyləyə bilərik.

Amma hər halda, bütün digər klassiklərimizlə tutuşdurmalar açıqca göstərir ki, bu babətdə Nəsimiyə çatan olmaz.

Nəsiminin anadilli “Divan”ında suallar şəbəkəsi

Nəsiminin anadilli şeirlərinin 1973-cü ildə akademik Həmid Araslının (1909–1983) tərtibində işıq üzü görmüş toplusunda 287 qəzəl, müxtəlif poetik şəkillərdə 154 ictimai-siyasi məzmunlu şeir, 4 müstəzad, 5 əlif lam və tərs əlifbalı qoşqu, 3 tərcibənd, 2 məsnəvi, 1 müləmmə, 330 tuyuq (hərçənd kitabda həmin dördlüklər “rübai və tiyuqlar” kimi təqdim edilir, bu, aşkar xətdir. Bu bölmədəki şeirlərin hamısı məxsusi vəznə olan, rəməl bəhrinin bəlli ölçüləri ilə yaranan tuyuqlardır. Rübainin isə tamam başqa, özünəməxsus, əruz daxilində ayrıca bir ada sayıla biləcək vəzn özəllikləri və sabit qəlibləri var. Hər dördlüyə rübai deyilməz və deyilirsə, bu, bilməzlikdən irəli gələn yanlışdır) və əlavə olaraq daha 15 şeir. Bütövlükdə həmin nəşrdə 801 şeir yer almaqdadır [3].

287 qəzəlin 94-ü suallıdır və onlardakı sualların sayı 269-dur. İctimai-siyasi məzmunlu 154 şeirin isə 51-i suallıdır və onlardakı sualların miqdarı 235-ə çatır. 3 tərcibəndin 3-ü də suallıdır və onlardakı sualların sayı 147-dir. 330 tuyuğun 23-ü suallıdır və onlarda 35 sual keçir.

Beləliklə, bu sıradakı 774 şeirin 183-ü suallıdır və onlarda Nəsiminin 686 sualı var.

İrad tutula bilər ki, gələcəkdə daha kamil, daha geniş nəşrlər ola bilər və o zaman bu rəqəmlər dəyişər. Təbii, mümkündür. Lakin araşdırılan nəşr Azərbaycanda 2019-cu ilə qədər işıq üzü görmüş ən həcmli Nəsimi şeirləri toplusudur və hətta araşdırdığımız şeirlər qatarına sabah bir neçə qəzəlin, tuyuğun, müstəzadın və başqa şeirin əlavə edilməsi mahiyyəti dəyişmir. Məqsədimiz bu həcmə daxil olan sualların sürəkliliyini göstərməkdir. Həcm artarsa, aydın məsələdir ki, şairin yaradıcılığına xas bu təmayülün, yəqin ki, bir az da artması müşahidə edilə bilər. Buradaca qeyd edək ki, hələlik Nəsiminin türkdilli şeir mirasının ən mükəmməl təqdimi sayıla biləcək

Hüseyn Ayan nəşrində cəmi 783 şeir verilib: 3 məsnəvi, 457 qəzəl, 1 mürəbbə, 4 müstəzad, 3 tərəcibənd, 315 tuyuq [5, s.869-933].

Burası da maraqlıdır ki, şairin suallara bu qədər aludəliyi və çox üzde olduğundan poeziyasını heç müfəssəl araşdırmadan da dərhal gözə çarpan həmin özünəməxsusluq hətta Nəsimi haqqında qoşulan el sözlərinə də sirayət etmişdir (vaxtilə Salman Mümtaz (1884–1941) türkmən xalq şairi Məxtimqulunun (1733–1813) öz müasiri olan xivəli Durdu Şeyxə ünvanladığı hər misrası suallı bir dördlüyünü və Durdunun da ona içərisində Nəsimi adı keçən cavabını ədəbi dövriyyəyə gətirmişdi:

**Ol nəmədir, yemədilər, doydular?
Ol nəmədir, qiyamətə qoydular?
Ol kim idi, dabanından soydular?
Şair olsan, şundan bizə xəbər ver!**

Və bu da cavabı:

**Ol didardır, yemədilər, doydular,
Ol namazdır, qiyamətə qoydular.
Nəsimini dabanından soydular,
Bizdən salam olsun, cavab böylədir [9, s.283].**

Türk, fars, ərəbdilli şeirimizin son 1200 illik tarixi boyunca yazıb-yaratmış çox məşhur, yaxud ən parlaqlardan olmasa da, hər halda, yetərinə tanınmış və adı təzkirələrdə keçən, irsi sanballı şairlər cərgəsində anılan, ədəbi mirasına da bilavasitə bələd olduğum minlərlə şairin arasında tam qətiyyətlə təsdiqləyirəm ki, özünə və dünyaya bu qədər sual vermiş ikinci şairimiz yoxdur.

Elə bu göstərici özlüyündə çox şey deyir və mütəfəkkir şairin suala aludəliyi dolayısıncə düşünməyə dəvət edir. Və istər-istəməz sual doğur: Niyə belədir? Nədən Nəsimi suala bunca aludədir?

Nəsimiyəqədərki fəlsəfə və poeziyada sualqoyma ənənəsi

Sual insanı kamilləşməyə aparan ən qısa yollardan biridir. İnsan ömrü uzunluq saysız suallar versə də, onun ən dilisualı çağı uşaqlıq dövrüdür. Məhz dil açdığı ilk illərdə verdiyi bol-bol sualların sayəsində insan oğlu adamlaşmağın əsas yolunu qısa zaman kəsiyində adlayır, nə qədər inanılmaz səslənsə də, həyatı boyu götürəcəyi informasiya yükünün əsas hissəsini elə bu dövrdə mənimsəyir.

Hələ Nəsimiyə (1340–1401) məftun kəsilərək Nəsimi olduğu daha sinli çağlarında deyil, bir qədər də gənc olduğu və Həllac Mənsurun (858–922) vurğunu kimi Hüseyni təxəllüsünü daşdığı əyyamlarda yazdığı erkən qəsidələrindən birində İmadəddin yaradılışın, törəyişin əsrarını açmağa cəhd edir və özünün də, əslində, gerçək yaşından çox qoca, bəlkə də, sadəcə qoca deyil, xeyli qədimi olduğunu təsdiqləyirdi.

İdrakasız sərbəbini anlamadığı ilahi hikmətlərin arasında vurnuxaraq dünyaya, göylərə, öz ruhuna üz tuturdu, yaşından qat-qat qocaman olmasının heyreti ilə “duruxub qalma, söylə görüm” deyirdi, anlamaq istəyirdi ki, bu əski ruhu ona haradan gəlib, niyə məhz bu ruhun yuvası olaraq onun vücudu seçilib:

**Vardır sualım çün sana, vergil cavab, qalma dona:
Bu ruh-i qədimi mana, degil ki, sən qandan gəlir?** [3, s.25]

Sualamaillik qədimlərdən filosoflara xas xüsusiyyətdir və bunun klassik ülgüləri Qədim Yunanıstanın elmi mühitində, təhlilçi düşüncə şəbəkəsində şəkillənmişdi. Ağıllı sual verə bilməyin ayrıca bir mədəniyyət sayılmasına, müdrik sual qoymağı bacarmağın cavab verməkdən daha çətinliyinə inanan Pifaqor (m.ə. 570–490) çiy suallar verməsinlər deyər tələbələrinə 3 il ağızlarını sualla açmağa icazə verməmiş [16, s.1-2].

Fəlsəfə tarixinə “Sokrat metodu” kimi düşmüş bu 3 qayda iki tərəf arasında aparılan dialoq vasitəsilə həqiqət və bilik axtarışlarını nəzərdə tutur. Dahi Sokratın (m.ə. 469-399) bu metodunun birinci qaydası suallar verib məsələlər qaldıraraq özünü bilən kimi göstərən həmsöhbətin özündən razılığını toxtatmaq, ona nəinki heç nə bilmədiyini, daha artıq – dayaz bilik sahibi olduğu halda öz cahilliyindən bixəbər qalmasını anlatmaqdır.

Sorgu-sualdakı Sokratın nəzərincə, ikinci məqsəd müsahibi özünüdərkə dəvət etmək, eləcə də onu öz içərisində uyuyan, anlaşılmayan, örtülü qalan mətləblərə yönəltməkdir.

Üçüncü Sokrat üsulu isə suallar və alınan cavablar vasitəsilə qarşıdakının beynində həqiqətin oyanmasına xidmət edir.

Sokrat metodunu yüksək dəyərləndirən Aristotel (m.ə. 384–322) bunu ümumən elmi metodun əsası, təməli sayırdı [16, s.1].

Nəsimi şeirlərini vərəq-vərəq çevirdikcə onun müraciət etdiyi əlvan suallar çeşidində bu klassik qəlibin birbaşa təsirini sezirik. Bu da səbəbsiz deyil. Çünki eyni üsullardan Nəsiminin yaxın və uzaq sələfləri olmuş, risalələrini və “Divan”larını şairimizin də mütaliə etdiyi ərəb və fars mütəfəkkirləri gen-bol yararlanmışdılar.

Nəsiminin ustadı Fəzlullah Nəimi də məşhur əsərlərindən birini – hürufiliyin gizlinclərini şərh edən “Növmnamə”sini eyni şəkildə əvvəldən-axıradək sual-cavab üzərində qurmuşdu [2, s.18].

(Fikir təlqinetmənin bu münasib icra tərzii yalnız islami risalələrə, müsəlman təriqətləri və fəlsəfi cərəyanlarına deyil, digər dinlər və təriqətlərə də uyğun görünmüş və istifadə edilmişdir. Xristian din xadimi – protoierey Andrey Tkaçov “Fəlsəfə suallardan başlanır” adlı araşdırmasında tədqiqatımız baxımından diqqət çəkən bir mülahizəsini bölüşür: “Fəlsəfə suallardan, yəni təəccübdən başlanır. İnancılı adam təəccüblənə və suallar verə bilərmi? Başqa sözlə, inancılı adam azacıq filosofluq eləyə bilərmi? Bu, çox mühüm sualdır. Axı bir çox inancılılara elə gəlir ki, yalnız katexizis çərçivəsində düşünmək olar” [15, s.2].

“Katexizis” dini təlimin başlıca xüsusiyyətlərini izah edən kitablara verilən ad idi və əslində, elə onlar özləri də dialoq – suallar, həmin suallara verilən cavablar üzərində qurulurdu. Sonralar Avropada “katexizis” anlayışının çərçivəsi genişlənmiş, bu ad sual-cavab üzərində qurulmuş, artıq yalnız dinə deyil, başqa düşüncə və fəaliyyət sahələrinə aid kitablara da şamil edilirdi.

Yəni “Növmnamə” və bu qəbil risalələr göstərir ki, eyni forma elə müsəlman Şərqində də işlək imiş).

“İstehza”, “kinayə” deyilən birinci Sokrat qəlibinə uyğun sualı Nəsimi nadanlığını anladığı qəflət yuxusundan oyandırmaq istədiyi kəslərə verirdi. Dəvət

edirdi ki, həqiqəti içərinizdə arayın, bütün düşüncə inciləri sənin dənizə bənzəyən varlığındadır.

Və məntiqi dəmir sualıyla qarşısındakını dirəyirdi kor dalana: bir yandan Allah hər yandadır deyirsən, digər tərəfdən də mahiyyətə dalmayıb zahirə uyursan, Kəbəni bütخانədən üstün tutursan. Axı Allah hər yerdədirsə, bir məkan digərindən niyə üstün bilinsin? Mühüm olan zahir deyil, batındır, əsas göz önündəki məkan yox, düşüncəndəki, qəlbindəki Haqdır:

**Ey Həqi hər yerdə hazırdır deyən əgrinəzər,
Bəs nə mənidən seçərsən Kə`bədən bütخانəyi? [3, s.366]**

Ya həmin fikrin başqa bir qəzəldə təxminən eyni ifadəsi:

**Çün kim aydırsan həqi hər yerdə hazırdır, neçün,
Fərq, ey qafil, edərsən məscid ü meyxanəyi? [3, s.91]**

“Mayevika” – biliyin yaranmasına kömək etmə sənəti hesab edilən ikinci Sokrat qaydasına uyğun gələn sualların düzüldüyü bir qəzəldə Nəsimi insanın gözünü açmağa, daxilindəki daha saf hissləri, daha ali düşüncələri səksəndirib hərəkətə gətirməyə çalışır. Soruşur, məsləhət görür ki, ey qızıl-cavahirət toplamaq həsrətiylə yaşayan, daha yaxşısı budur ki, mərifət arzula, çünki insandakı mərifət elə həm qızıldır, həm ləl-cavahirət. Yəni ləl-cavahirət dediyin parıltılı quruca daşlar deyil, elə insan oğlu özüdür!

**Ey daşə vü türabə deyən qiymət-i göhər,
İnsan bu hüsn-i lütf ilə gövhər degilmidir?
Ey həsrətin zər ilə gövhər, istə mərifət,
İnsanda mərifət göhər ü zər degilmidir?
Surətdə ey deyən ki, münəzzəhdürür İlah,
Gəl həqqə bax ü gör ki, müsəvvər degilmidir? [3, s.277]**

Bu misralarda Nəsimi, əslində, əvvəlcə özü cavabı verir, sualı sonra qoyur və elə bil sualı verməklə sözlə demədiyi başqa bir sualı da vermiş olur ki, məgər bu aydın həqiqətləri görmürsənmi?

Ya eyni ifadə qəlibinə uyğun qələmə alınmış başqa bir parça. Şair bir tərəfdən dünyanın və həyatın faniliyini qəbul etdiyini təsdiqləyən, digər tərəfdənsə dünyadan dördəlli yapışanlara istehza edir və kinayə ilə soruşur ki, o nə, bu nədir? Əgər dediyinə qəlbən inanırsansa, çox gözəl, bunu anladıq, bəs elə isə çərən-pərən, cəfəng (zərq və tamat) gedişlərin nədir? İlahinin Nurundan dəm vurursan. Axı özündən xəbərsiz olanın, adi həqiqətləri dərk etməmişin o uca gerçəkləri anlaması mümkünsüzdür! Sən gözünün qarşısındakı fənərlə yağ çirağının (misbah və mişkat) işığının hikmətini fəhm etməkdə acizsənsə, Tanrı işığının necəliyini haradan anlarsan?!

**Olmayan fani özündən mürtəfə olmaz hicab,
Faniyəm dərsən əcəb, bu zərq ü tamatın nədir?
Nur-i həqdən urma laf, ey kəndisindən bixəbər,
Bilmədin çün səndə ol misbah ü mişkatın nədir? [3, s.461]**

Nəsiminin bu qəbil sualları müdrik bir öyrədiciyə cavabını izah etmiş olduğu suala müsahibindən təzədən cavab almaq məqsədi güdmür, bu suallar, əslində, “söylədiklərim sənə çatdı mı, anladın mı?” mənasındadır.

Nəsiminin sualqurma üsulları

Ürəfa bəzmində, hürufi məclislərində, bektəşi yığnaqlarında, sufi dərnəklərində şeir məclislərinin necə cərəyan etməsi haqda müəyyən bilgilərimiz varsa da, mənqibələrin orada cərəyan edənləri ayrıntıları ilə dəqiq təsvir edən soraqları yoxdur.

Ürəkdən bunu dəqiq bilmək keçir ki, tutalım, Nəsimi bir hürufiçi şeirlərindən hansınısa bu cərəyana yeni qatılmışların məclisində oxuyaraq misraları necə xırdalaymış, müridləri sətirlərin alt qatındakı mətləblərdən nə sayaq agah edirmiş? Bəlkə, bir qəzəlin şərhini elə bir neçə saatlıq söhbət üçün qığılcıma çevrilirmiş?

Nəsiminin içərişi suallarla dolu bir sıra şeirlərini oxuduqca onların sanki bir mühazirənin konspekti, ediləcək möizənin tezləri olduğu gümanı yaranır. Çünki bu şeirlərin içərisində aydınlatma, nə şəkildəsə yozum yoxdur – yalnız suallardır. Dərhal belə təəvvür yaranır ki, bu qəbil şeirləri səsləndirəndən sonra başlayırmış misra-misra izah etməyə, o parçadan işıq alan mətləblər ətrafında müridlərin qafasına fəlsəfi qənaətlərini ötürməyə.

Bircə hər misrası suallı bu tuyuğu görün:

Əlləm əl-əsma ibarətdir nədən?

Sure-yi Taha işarətdir nədən?

Adəm-i xaki kinayətdir nədən?

Lövhi-i məhfuzi bəşarətdir nədən? [3, s.605]

Aşiq şeirində bu, bir deyişmənin başlanğıcı olan bənd sayıla bilər. Çünki belə söyləyən aşığın ardınca onun digər həmkarı elə həmin təhər 4 misrada bu tuyuqda sətir-sətir qoyulan suallara bir-bir cavab verməli idi. Vermədisə, bağlanmış – məğlub sayılırdı.

Nəsimidəsə cavab yoxdur, yalnız suallardır və yəqin ki, hürufilərin təlim məclislərindəmi, ya ürfani söhbətlərə yığışdıqları əsnadamı belə misraları oxuyandan sonra ya bədahətən şeirlə, ya da yerli-yataqlı izah, şərh edə-edə “qızıl xırdalaymış”.

“Quran”dan gələn “Əlləm əl-əsma” deyişməsi “Bütün şeylərin adını bilən” deməkdir və Adəm peyğəmbəri nəzərdə tutur. Bəs niyə Adəm bütün əşyanın adını biləndir? Bu sualın cavabı “Quran”ın “Bəqərə” surəsinin 3 ayəsindədir.

30-cu ayə xəbər verir ki, Allah “Mən yer üzündə xəlifə yaradacağam” deyəndə mələklər narazılıq edirlər ki, biz sənə sitayiş etdiyimiz halda yer üzündə fəsadlar törədəcək, qan tökəcək bir kəsi yaratmaq mı istəyirsən?

Allah onlara “Siz mənim bildiyimi bilmirsiniz” söyləyir.

Bu, artıq 31-ci ayənin anlatdığıdır ki, Allah Adəmə bütün şeylərin adını öyrədir və sonra həmin şeyləri mələklərə göstərərək deyir: “Əgər özünüzü haqlı hesab edirsinizsə, bunların adlarını mənə söyləyin!”

Və 32-ci ayədə mələklər etiraf edir: “Pərvərdigara! Sən paksan! Sənin bizə öyrətdiklərimdən qeyri heç şeyi bilmirik. Həqiqətən, Sən hər şeyi bilən və hikmət sahibisən”.

Belə olanda Allah Adəmə buyurur ki, hər şeyin adlarını mələklərə də öyrətsin [7, s.6].

Bəs tuyuğun ikinci sualının cavabı nədir, “Taha” surəsi nəyə işarəymiş?

“Quran”ın 15 ayədən ibarət 20-ci surəsi olan “Taha”, peyğəmbər hədislərinin təsdiqincə, “Yasin” surəsiylə yanaşı Həzrət Adəmin xəlv edilməsindən 2 min il əvvəl yaradılıb və İmam Sadiqə istinad edilən fikir var ki, “Taha” surəsini oxumağı tərk etməyin. Çünki Allah onu sevir və hər kim onu oxuyar, onu da sevər. Allah Qiyamət günü bu insanların əməl dəftərini sağ əlinə verər, onlar hesablarını çətin çəkməzlər”. Məhəmməd peyğəmbər (s.) bu surənin fəzilətlərini uca tutar və söyləmiş ki, həmin surəni oxuyanlara Qiyamət günündə ellik mühacirlərin və ənsarın – İslamın yaranması və yayılmasında xidməti olmuş bütün Məkkə əhlinin duaları həyan olar [7, s.312-322].

Beləcə, “Taha” surəsi əvvəl-axır bir gün mütləq gələcək Qiyamət gününə və ona bağlı yüz cür mətləbə işarə imiş.

Adəm-i xaki – torpaqdan yaranmış, torpaq üstündə yaşayan, torpaqla yeksan olan insan oğlu, Lövh-i məhfuz – Haqqın dərgahında saxlanan, üzərində dünyanın əvvəlindən sonunadək baş verənlərin hamısı, insanların ömürləri, taleləri, səmavi kitabların mətni yazılan, Qiyamət gününədək hifz ediləcək Yaddaş lövhəsi, Allah “kompüter”nin “hard disk”i işarəyə dönərək, yölgöstəriciyə çevrilərək bir axşam içində ariflər məclisində Nəsimi kimi köksü də, beyni də bilik və ilhamla ləbələb Nəsimi kimi dahiyə nələri dedirtməzdi?!

Qədim yunan tarixçisi və filosofu Plutarx (46–127) başqasını danışdırmaq, düşünməyə sövq etmək, dillənməyə təşviq etmək məqsədi daşıyan suallara belə izah verirdi: “Çox zaman biz cavaba ehtiyac duymadan başqa birisinin səsinə eşitmək, qəlbinə yol tapmaq, onu söhbətə çəkmək üçün sual veririk. Cavabları ilə başqalarını qabaqlamağa, onların diqqətini çəkməyə, düşüncələrinə hakim kəsilməyə cəhd etmək ona bənzəyir ki, başqa birisini öpməyi arzulayan adamı irəli atılaraq öpməyə başlayırsan, başqalarına yönəlmiş baxışları özünə sarı yönəltməyə çalışırsan” [14, 88].

Nəsimidə elə sual var ki, zahirən sualdır, əslində, cavabı onun içindədir və bu sualı verməkdə də məqsəd başqasından cavab almaq deyil, özünün bu mətləbə görünən mövqeyini qabartmaqdır.

Nəsimidə elə sual var ki, cavabının olmaması əvvəldən bəllidir. Və əksinə, elə sual da var ki, çoxlu, hərdənsə saysız qədər cavabı mümkündür (Hərçənd məntiq elmində bu qayda da var ki, düzgün qoyulmuş bir sualın yalnız bir düzgün cavabı və saysız miqdarda yanlış cavabı var. Lakin bu, poeziyadır və şeirin iti qanadı, ilhamın sərhədtanımaç uçuşları adi məntiqin çərçivələrini tez-tez aşaraq başqa fəzalara da yetməyə qadir olur).

Nəsiminin elə sualı var ki, həmin sualı verənin özünə, öz içərisinə yönəlib və o suala həmin sualı verəndən sərrast cavabı heç kim verə bilməz, lap versə də, sualı verənin ən dürüst hesab etdiyi cavabı da əvvəldən öz qəlbində hazır olduğundan ağla gələ biləcək bütün mümkün cavabları əsl cavaba sadəcə yaxınlaşma sayaraq elə sual yiyəsinin söylədiyi cavaba da şərik çıxmağa çarə qalmır.

Yəni Füzuli (1494–1556) “Mən kiməm?” deyirsə, bir ayrısının o suala nə cavab verə biləcəyindən asılı olmayaraq, ustadın özünün dərhal, elə sualın ardınca verdiyi cavab var ki, onun üstündə dayanmalıyıq və bu sualı dilə gətirməkdə də məqsəd kimdənsə nəşə eşitmək yox, elə başlanğıcdan həmin cavabı önə çəkməkdir:

**Mən kiməm? Bir bikəs ü biçarə vü bixaniman,
Taleyim aşüftə, iqbalim nigun, bəxtim yaman” [8, s.349].**

Nəsiminin də silsilə şeiri var ki, onlar elə “Mən kiməm” sualına cavabdır. Başqa şairlər “Mən kiməm” sualı verib, cavabını söyləyir. Nəsimi həmin cavabı sualı vermədən bəyan edir, kimliyini mərtəbə-mərtəbə açıqlayır. Başdan-başa cavablardan ibarət o şeirlərdə sualın özü yoxdur. Di gəl, sual olmasa da, olduğu bilinir, hər cavab misrasından əvvəl o sual təsəvvür edilir:

**Mən mülk-i cahan, cahan mənəm mən!
Mən həqqə məkan, məkan mənəm mən!
...Bir gövhərəm ü qədim əzəldən,
Ey gövhər-i kan, kan mənəm mən!
Mən atəş-i nur-i eşq-i həqqəm,
Musayə zəban, zəban mənəm mən! [3, s.337]**

Yaxud:

**Zahir ü batin mənəm, peyda vü həm pünhan mənəm,
Məzhərəm, həm müzhərəm, həm məzhərin məzhuriyəm.
...Həm mənəm meyxanə vü künc-i xərabat-i əzəl,
Həm şərabəm, həm anın peymanə vü ənguriyəm.
...Asimanəm, həm zəminəm, həm bulut ü, həm buxar,
Əbr-i neysanəm, yəməm, həm lölə-i mənşuriyəm [3, s.423-424].**

Və ya:

**Buğdayam, həm asyabəm, həm xəmir ü həm fətir,
Səlsəbilin xəməriyəm, xümmariyəm, məxmuriyəm.
...Həm mənəm məqsud ü məqsəd, həm təmənnə, həm dilək,
Həm mənəm hər işdə zakir, həm anın məzkuriyəm [3, s.421].**

Nəsimidə sual var bir kəsi, bir zümrəni, sual da var hamını cavab axtarmağa səfərbər edir.

Sual var səni yönəldir, açıl, danış, ürəyini boşalt deyir, sual da var xəbərdarlıqdır, “bəlkə sussan, daha yaxşıdır?” eyhamıdır.

Şərq poetikasında sual və Nəsimidə sualın çeşidləri

Yaxın və Orta Şərq xalqlarının beş qanadlı – bəyan, bədi, məani, əruz, qafiyədən ibarət klassik poetikasında bədii suala aid 3 ənənəvi poetik fiqur vardır: sual-cavab, təcahül-i arif və təəccüb [11, s.95-98].

Bunlar bədii sualın bir-birindən xəfif fərqi olan çeşidləridir.

Təcahül-i arif sual olmağına sualdır, amma cavab almaqçün deyil, şairin öz həyəcan və duyğu kükrəyişlərini çatdırmaqdan ötrü seçilən vasitədir.

“Təcahül-i arif” – yəni arif olanın, əslində, bilgin olan kəsin özünü bilməzliyə vuraraq suallar verməsidir.

Təəccüb də gözəllik qarşısında şair heyreti və heyranlığını çatdırmağa köklənmiş poetik fiqurdur. Bunların üçü də Nəsimidə var, ancaq bədii sual anlayışına fəlsəfi çalarlar da qataraq şairimiz bu dairəni ona qədər heç bir fars və türkdilli şairdə olmayacaq qədər genişləndirib, zənginləşdirib, lətifləşdirib.

Ənənəvi təəccüb poetik fiqurunun əks olunduğu Nəsimi misraları:

**Əcəba bu huri üzlü məh-i bədr, ya pərimi?
Boyu sərv-i bustani, yanağı güli təbərimi?
...Gecələr gözü xəyalı götürər gözümə şəbxun,
Bu gözü hərami cadu, qaşı yaylı çərimi?
Gözü, qaşı, zülf ü xali ki, iki cəhamı aldı,
Qamu bir əmir-i hüsnün sipəhi vü ləşkərimi?
Tökülər sözə gəlicək dürr ü lölə ləblərindən,
Əcəb ol sədəf dəhanın dişi nəzm gövhərimi?** [3, s.81]

Bunlar başqa bir lirik şeirin içərisində sadəcə misralardakı hiss və həyəcanı artırmaq üçün müraciət edilən ədəbi fənd kimi yozula bilər. Nəsimidə isə istər-istəməz bu qəbil suallarla naxışlanmış sətirlər nəzərlərdə bir hürufi toplantısını canlandırır. Əgər Nəsimi fələyin əslinin, mələyin nəslinin nədən ibarət olduğu sualını qoyursa, bu şeir onun başlayacağı bir müəhazirəyə, keçəcəyi təlimə müqəddimə kimi qavranıla bilər. Sualları qoyurmuş və başlayırmış izahlarını verməyə, olsun ki, sonra gənc hürufilərdən də bu suallara öz cavablarını istəməyə.

**Dünü gün müntəzirəm mən ki bu pərgar nədir?
Günbə-d-i çərx-i fələk, gərdiş-i dəvvar nədir?
...Fələkin əsli nədəndir, mələkin nəslə nədən?
Adəmin surətinə bunca tələbkər nədir?
Kəbə vü deyr nədir, qeyr nədir, seyr nədir?
Məscid ü bütkədə vü xirqə vü zünnar nədir?
...Kim ki pərvanəsifət eşqə yaxılmaz nə bilir,
Ol nə bilsin özünü bilmədi kim, nə nədir?
Bir məgəs təbinə bax bal nədən, zəhr nədən,
Yenə bir yerdə əcəb mal nədir, mar nədir?
Od ü su, torpağ ü yel adı nədəndir, adəm?
Ana səcdə nə üçün, iblisə inkar nədir?** [3, s.327]

Nəsiminin suallı qəzəllərindən birinin axırıncıdan əvvəlki beyti sual-nida qarışıq bir ahənglə bitirdi:

**Şəkkərin dadını gedirdi ləbin,
Allah-Allah, nə dadlu şəkkərsən!** [3, s.163]

Şəkkərin də dadını aparan, şirinliyi ilə şəkkərdən də üstün olması şəkk doğurmayan elə Nəsiminin öz şeiri idi.

Bu həqiqəti həmin suallı, bir az da suallı-nidalı şeirinin məqtəsində – son beytində artıq tam qətiyyətlə – nidalı sonluqla Nəsimi özü bəyan edirdi, hökmdar olmasını bildirirdi, şah-i kişvər – ölkə hökmdarı olduğunu car çəkirdi.

Bir güclü adamın özünü lap sözdə belə şah elan etməsi tarixin bütün dövrlərində taxt-tac sahiblərini hürküdüb, “olmadı elə, oldu belə” gümanı ilə bu yava danışan dili, iddialı başı nəzarətə götürməyə, tədbir tökməyə sövq edib.

Amma Nəsiminin şahlığının qabağını necə alasan?!

Bir hakimiyyət ki hökmü göylərdən gələ, ona necə qarşı durmaq olar!

**Ey Nəsimi, cahanı tutdu sözün,
Övnəkəllah ki, şah-i kişvərsən!** [3, s.163]

Nəsiminin ömür yolu, məfkurə mübarizələri və qələm yadigarları ilə bağlı cavabı tapılmış və tapılmamış suallar çoxdur. Hələ zaman ötdükcə yeni-yeni suallar da yaranacaq. Çünki Nəsimi şeirinin mənə layları çoxdur və hər fərqli qatda əvvəlki sual artıq başqa anlamda səslənir, ayrı cavab tələb edir.

“Fəlsəfə nədir?” adlı araşdırmasında görkəmli filosof, akademik Teodor Oyzerman (1914–2017) təsdiqləyirdi ki, bu sualın çoxlu, bəlkə, lap saysız cavabları olsa da, onların heç birini tam doğru saymaq olmaz. Çünki həmin suala edilən hər cavabvermə cəhdi həqiqətdə birbaşa həmin sualın özünü cavablandırmaq yox, o sualın hansısa aspektinə cavab vermək təşəbbüsüdür [13, s.18].

Nəsimidə də biz eyni mənzərəni müşahidə edirik. Yaradıcılığı boyu onun insan, yaradılış, Kainat və digər belə mətləblərlə bağlı sualları dönə-dönə təkrarlanır. Lakin suallar eyni olsa da, onlara cavablar, yozmalar fərqlənir. Başqa sözlə, mütəfəkkir Nəsimi hər yeni yanaşmasında üfəqləri xeyli geniş, çəkisi çox ağır olan sualların bir istiqamətini, bir cəhətini, bir çalarını qabardaraq cavab verir, ya da oxucusunu həmin cavabı aramağın doğru səmtinə yönəldir.

Amma şairin bu cəsarətli və əmin bəyanatı heç vaxt heç bir sual doğurmayacaq.

Doğrudan da, sözü insanları fəth edib və cahan boyu addımlayır.

Söz Səltənətinin ölməz şahlarından olmaq səadəti İmadəddin Nəsiminin əbədi qismətidir!

Və nə qədər ki Nəsimi sözü diridir, nə onun mənə qatları ilə dolu misralarındakı suallar tükənəcəkdir, nə də ona suallarımız.

Nəticə

Müsəlman Şərqinin ərəb-fars-türkdilli şeirinin ortaq poetikasında müxtəlif çeşidləri ilə sual ayrıca bir bədii vasitə kimi əsrlərcə işlənsə də, Nəsimi yaradıcılığında tamamilə yeni və daha geniş imkanlar qazanır. Müqayisəli araşdırma göstərir ki, istər Azərbaycan ədəbiyyatında, istərsə orta əsrlərin bütün türkdilli poeziyasında Nəsimi şeirlərində ən çox suallar yer alan söz ustasıdır. Bədii suallar qoymaqda Nəsiminin şair məharəti qeyd edilməklə bu da ayrıca vurğulanmalıdır ki, poeziyasındakı çoxsuallılıq həm də Nəsiminin şairliyi ilə yanaşı, bir filosof olması ilə bağlıdır. O, qədim yunan fəlsəfəsindən gələn, Yaxın və Orta Şərqdə də geniş tətbiq edilən, xüsusilə ayrı-ayrı təriqətlərin, o cümlədən hürufilik təlimində əhəmiyyət verilən sual-cavab vasitəsilə məfkurəvi baxışları ardıcılıqlarına ötürmək üsulundan yararlanmaq yolunu seçmişdir.

Suallar həm də özünü daxilən səfərbər etmək, fikirlərini cəmləmək, özünütəhlil, özünənəzarət vasitəsidir və Nəsiminin bütün poeziyası boyu, deməli, yaradıcı həyatı davam etdikcə suallara belə diqqət göstərməsi, bunu poeziyasının dayanıqlı xüsusiyyətlərindən birinə çevirməsi həm də onu nümayiş etdirir ki, şair

mübarizələrdə möhkəmlənmiş sayıq, yenilməz xarakterinə uyğun olaraq qələmini, ilhamını, hisslərini də müdam ciddi nəzarətində saxlamağı bacarmışdır.

Mürşidi Fəzlullah Nəsimi baş ideoloqu olduğu hürufiliyin təməl prinsiplərini risalələrində nəslə, bu qəbil nəzəri əsərlərə xas mürəkkəb elmi üslubda əks etdirirdisə, Nəsimi eyni mətləbləri şeirlə, müasirlərinin, sələf və xələflərinin əksərindən daha qatışıqsız, daha sadə, daha aydın dillə bəyan edirdi. Məhz fikriçatdırmanın bu tərz – əvvəlcə sual qoyaraq ardınca onu cavablandırmaq üsulu – həm o silsilədən olan Nəsimi şeirlərinə özəl bir dinamizm bağışlayır, həm çətin fəlsəfi müddəaların rahat dərkinə yol açır, həm də Şərq poetikasındakı ənənəvi bədii suallar sırasını bu növ poetik fiqurların yeni qəlibləri ilə zənginləşdirir.

QAYNAQLAR:

1. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə. XIII–XVI əsrlər Azərbaycan şeiri. Üçüncü cild. “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1984
2. Fazlullah Esterabadi. Cavidan-Name. Dürr-i Yetim İsimli Tercumesi. Hazırlayan Ftiħ Uluser. Kəbalçı Yayıncılık. İstanbul, 2012
3. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Tərtib edən Həmid Araslı. Azərnəşr, 1973
4. İsmayıl Hikmət. Nəsimi //Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Birinci cild. Azərnəşr. Bakı, 1928
5. Nəsimi. Hayatı, Edebi kişiliği, Eserleri ve Türkce Divanının Tenkitli Metni. 2 ciltde. Prof. Dr. Hüseyin Ayan. Türk Tarih Kurumu Basım Evi. Ankara, 2002
6. Kitabı-Dədəm Qorqud. Çapa hazırlayanı: Samət Əlizadə. Bakı, Yeni Nəşrlər Evi, 1999
7. Qur`an-i Kərim. Azərbaycan türkcəsinə tərcüməsi. Mütərcim: Rəsul İsmayilzadə. Böyük Qur`an mətbəəçiliyi, Qum, 1421(2000)
8. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, I cild, Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı, 1958
9. Salman Mümtəz. Nəsimi //Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. “Yazıçı” nəşriyyatı, Bakı, 1986
10. Библия. Том второй. «Духовное просвещение. Северно-Западная Библейская Комиссия. 1990
11. Зехнй Т. Санъати сухан. Нашриёти «Ирфон», Душанбе, 1979
12. Лобанова Нина Исааковна. Роль вопроса в обучении и преподавании философии. //Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. «Грамота» №2 (76), Тамбов, 2017
13. Ойзерман Е.И. О смысле вопроса.// Вопросы философии. 1968, №11
14. Плутарх. Цитаты. Афоризмы. Высказывания. <http://www.moudrost.ru/avtor/plutarkh.html>
15. Ткачев Андрей. Философия начинается с вопросов. [www.http://donate.provoslavie.ru/](http://www.provoslavie.ru/)
16. Философия вопроса. <http://www.virtbox.ru/articles/filosofiya-voprosa.html>
17. Шопенгауэр Артур. Введение в философию; Новые паралипомены; Обинтересном. Сборник. Перевод с немецкого.; ООО «Попурри», 2000, Минск

Rafael HUSEYNOV

Answered and unanswered questions in Nasimi's poetry

SUMMARY

Although the poetry of every great Azerbaijani poet contain questions, we do not have poets who have more questions than Nasimi. Questions are one of the permanent features of his poetic style, the obvious aspects of his thinking and self-expression.

The collection of Nasimi's verses in his native language, published in 1973 by academician Hamid Arasli, contains 801 verses. Of the 287 gazals in that publication, 94 are with question containg totally 269 questions. Of the 154 verses with socio-political content, 51 are with question and the total number of questions in these verses is 235. Three of the three tarjibands are with questions and the number of questions is 147. Of the 330 tuyugs, 23 are with questions and totally 35 questions appear in them. Thus, 183 of the 774 verses are with questions and Nasimi has totally 686 questions. The question arises: why is this so and why is Nasimi so enthusiastic about the questions?

The three principles that emerge in the history of philosophy as the "Socratic method" are to seek truth and knowledge through dialogue between the two parties. The first rule of this method of the great Socrates (469-399 BC) is to ask questions, soothe the self-satisfaction of the counterpart introducing himself as knowledgeable, raise awareness of the fact that along with not realizing anything, he does not know about his ignorance as well. According to Socrates, the second goal of the question is to invite the interviewer to self-realization, as well as to direct him to the remaining, incomprehensible, obscure aspirations within himself. The third Socrates' method is to awaken the truth in the mind of the other person through questions and answers.

Nasimi's verses and the numerous questions they contain are directly influenced by the classical mold of Socrates. Nasimi's master Fazlullah Naimi also built one of his famous works, "Charter," explaining the secrecy of Hurufism in the same style, based on question and answer from beginning to end. When reading some of Nasimi's verses full of questions, it seems as if they are the conspects of a lecture or thesis of a sermon to be made in front of his followers. Because in these verses, there is no clarification, no explanation somehow, there are solely questions. Immediately it comes to mind that following the recitation of such verses, the poet began to convey his philosophical conclusions to his adherents around the aspirations extracting light from that passage.

Nasimi has a question that seems to be vusually the question, in fact, the answer is in it, and the purpose of answering this question is not to get an answer from someone else but to strengthen his position on the matter. Nasimi has such a question that it is clear from the beginning that there is no answer, and, on the contrary, there is a question that has many, sometimes numerous answers. Nasimi has a question that is drected to the questioner and no one can find a more brilliant answer to it than questioner does himself.

In classical poetry of the Near and Middle East which is composed of five wings, three traditional poetic figures are presented – narrative, artistic, spiritual, aruz, rhyme: question-answer, tajahul-i arif and amazement. These are the variations

of the artistic question that differ slightly from one another. There are three of them in Nasimi, but our poet has added philosophical tints to the concept of artistic questions, expanding and enriching the circle so far that no Persian or Turkic poet has done it prior to him.

There are a lot of answered and unanswered questions about Nasimi's life path, ideological struggles, the creation history and attribution of his individual works. The peculiarity of the poet's questions is that every new generation of readers should seek their own answers, both to the questions with answers and the ones without answers in accordance with the eternal law of poetry.

Рафаэль ГУСЕЙНОВ

Вопросы с ответом и безответные вопросы в поэзии Насими

РЕЗЮМЕ

В поэзии каждого выдающегося азербайджанского поэта в большей или меньшей степени встречаются вопросы, но нет такого поэта, у которого было бы больше вопросов, чем у Насими. Вопросы являются одним из стабильных особенностей в его стиле создания стихотворения, одним из наглядных сторон образа мышления и самовыражения поэта.

В сборник стихов Насими на родном языке, вышедшем в свет в 1973 году при составлении академика Гаида Араслы, включены, в целом, 801 стихотворение. 94 из 287 газелей в этом издании являются с вопросами и число вопросов в них достигает 269. 51 из 154 стихов общественно-политического содержания – с вопросами и число вопросов в них достигает 235. 3 из 3 тарджибандов являются с вопросами и число вопросов в них равна 147. 23 из 330 туюгов являются с вопросами, количество вопросов в них – 35. Таким образом, 183 из 774 стихов являются стихами с вопросами, в которые включены 686 вопросов Насими. Волей-неволей возникает вопрос: почему это так и почему Насими настолько склонен к вопросам?

3 правила, вошедшие в историю философии как «Метод Сократа» предполагают поиск истины и знаний посредством диалога, проводимого между двумя индивидуумами. Первое правило этого метода гениального Сократа (469-399 до н.э.) заключается в том, чтобы успокоить самодовольного собеседника, задающего вопросы и показывающего себя всезнающим, объяснить ему, что он не только ничего не знает, а даже своими неглубокими знаниями не имеет понятия о своем невежестве. По мнению Сократа, второй задачей в вопросе-ответе является приглашение собеседника к самосознанию, а также направление его к заснувшим в нем самом, непонятым, закрытым замыслам. Третий метод Сократа служит пробуждению истины в голове противоположной стороны посредством вопросов и полученных ответов.

В стихах Насими и многочисленных вопросах в них ощущается прямое влияние классической модели Сократа. Учитель Насими Фазлуллах Наими также одно из своих известных произведений, комментирующих тайные стороны хуруфизма, – «Новмнаме» с начала до конца построил в одинаковой вопросно-ответной форме. Читая ряд стихов Насими, наполненных вопросами, возникает предположение о том, что они, словно, являются конспектом

лекции, представленной хуруфидским поэтом перед своими последователями, или же тезисами проповеди. Потому что в этих стихах нет разъяснения, какого-то толкования – только вопросы. Моментально появляется такое представление, что поэт после озвучивания стихов подобного рода начинал по строкам объяснять вокруг замыслов, освещаемых этим отрывком, передавать приверженцам свои философские убеждения.

У Насими есть такие вопросы, которые с виду вопросы, а в действительности, ответ в нем самом и цель задавания этого вопроса заключается не в получении ответа, а в выпячивании своей позиции, касающейся этой сути. У Насими есть такие вопросы, безответность которых известна заранее и, наоборот, есть и такие вопросы, у которых множество, а порой бесчисленное количество ответов. У Насими бывают такие вопросы, которые направлены к тому, кто задает этот вопрос, его внутреннему миру, и никто не сможет найти к этому вопросу прямой ответ, как тот, кто задает его.

В классической поэтике народов Ближнего и Среднего Востока, состоящей из пяти крыльев – (разъяснение, бади, меани, аруз, рифма), имеются 3 традиционных формы, относящихся к художественному вопросу: вопрос-ответ, теджахул-и ариф и тееджджуб. Они являются видами художественного вопроса, незначительно отличающимися друг от друга. У Насими имеются все трое из них, однако, добавляя философские оттенки к понятию художественного вопроса, поэт расширил этот круг, обогатил, добавил элегантности ему настолько, насколько этого не делали до него никакие персоязычные поэты.

Существует множество вопросов с найденным ответом и безответных вопросов, связанных с жизненным путем, идеологической борьбой Насими и историей создания, атрибуцией отдельных его произведений. А своеобразие вопросов, поставленных самим поэтом, состоит в том, что в соответствии с вечным законом поэзии, каждое новое поколение читателей должно искать свои ответы на эти как имеющие ответы вопросы, так и безответные вопросы.